

(De oorkonden van Bergeijk en Westerhoven vanaf de 14^{de} eeuw)

**Uitgifte van de gemeint van Eycke en Westerhove door de hertog van Brabant
op de feestdag van Matheus evangelist (24 september) 1331.**

REGEST :

Hertog Jan III van Brabant geeft aan al zijn cijns- of leenmannen van Bergeik en Westerhoven die mee willen doen en deelgenoot zijn, de gemeente en de wildernissen uit tegen een jaarlijkse erfcijns van vijf oude grote schellingen Tours. Deze wildernissen liggen binnen de hierna te omschrijven grenspalen (zie de akte). Echter de allodiale goederen en de rechten en rechtspraak van andere heren binnen deze grenspalen horen hier niet bij. De opbrengst van wat twee betrouwbare (cijns)mannen uit deze wildernis aan deelnemers mogen verkopen mag de jaarcijns niet overschrijden. De rentmeester in Den Bosch zal een vorster benoemen die vreemd kleinvee en beesten van de wildernis mag weren. Niet-gerechtigden die zonder toestemming van de mannen hun vee weiden op de wildernis, moeten een boete betalen van twintig kleine zwarte schellingen Tours. Uitgegeven op dinsdag na het feest van Matheus-evangelist van het jaar 1331.

VIDIMUS:

(Bij de transcriptie op de site van de onderhavige uitgiftebrief hebben we tevens de vidimus van 20 september 1391 toegevoegd. Het regest hiervan is:)

Hertogin Johanna bevestigt den brief waarmede haar vader hertog Jan III den goeden lieden van Bergeik en Westerhoven tegen voorlijf en erftijns een gemeente verkocht en hun veroorloofd heeft, daarvan zooveel te verkoopen, dat zij hun tijns betalen kunnen, en veroorlooft den tijns van de gemeente van Achel, die met die van Bergeik en Westerhoven vereenigd is, voortaan van de geheele gemeente te betalen.

TOELICHTING:

De hertog belooft het bovenstaande te handhaven (tegen)over “onze genoemde mannen”. Hij staat dus met “zijn mannen” in een relatie, die bestendigd wordt door deze overeenkomst. De mannen zijn deelnemers aan de gemeint en de wildernissen die bloot eigendom zijn van de hertog. Dat houdt in dat iedere deelnemer een recht heeft (of naar rato van bezit aan landbouwgronden) op het gebruik van de wildernis en een gelijk aandeel in het bezit van de gemeint (de gemeenteweide?). Dit zijn nog de naweeën van de hofhorigheid, waarbij de laten (pachters) van een (vroon)hof en hun heer een band met elkaar hadden en waarbij ze tegenover elkaar wederzijds verplichtingen hadden. In een vidimus van dezelfde gemeente op 20 september 1391 moest een “hofschoot” voor de gemeint worden betaald, hetgeen we vertalen in een belasting te innen door de heer van “het hof” die de gemeente bezit (zie voor deze vidimus de bij deze toelichting behorende transcripties). In 1563 noteerde men in het cijnsboek van Sint Jacob, dat de pachthoeven van de abdij van Tongerlo 33 stuiver moesten betalen “cum ortenario”, als hofgeld¹. Vermoedelijk werd hiermee hetzelfde bedoeld. Dat betekent, dat een abdij zoals Tongerlo verplicht was om hofgeld te betalen voor bezit dat oorspronkelijk tot de hofgoederen van de villa Eicha behoord zal hebben. In de voorafgaande eeuwen diende de heer van een hof aan zijn horigen bescherming te verlenen en de horigen waren verplicht tot arbeid voor de heer (de korweien) of waren onvrij en aan de grond gebonden. Veel van deze gebruiken zijn op het moment dat deze oorkonde werd uitgegeven verdwenen. We zien uit de oorkonde dat de vroegere relaties intussen (anno 1331) meer verzakelijkt zijn en dat overal voor moet worden betaald. De heer verplicht zich om een ambtenaar aan te stellen die onterecht gebruik van de gemeint mag beboeten.

¹ RHCE Bergeijk RA-219 f1; zie ook op deze site onder de rubriek “cijnsboeken”.

Wie zijn nu “mannen”? In de hofhorigheid kennen we verschillende soorten mannen. We noemen enkele: laten (liti, erfpachters), dienstmannen, cijnsmannen, leenmannen. Wordt het woord *dienstmannen* expliciet genoemd dan weten we bijna zeker dat er een hofhorigheid is geweest. In het geval van de hertog is dit hier zeker niet het geval. De hertog was zeker geen heer van een (vroon)hof te Bergeijk. We hebben sterke vermoedens dat er eerder een hof (curtis) te Bergeijk was geweest van de bisschop van Luik. Dit hof moet echter in de loop van de 11^{de} eeuw uiteen gevallen zijn gevallen in bezittingen (cijnshoven) van verschillende (Luikse) kerkelijke instellingen, zoals de kapittels van Sint Jan, Sint Lambertus, Sint Servaas en de abdijen van Thorn en Sint Jacob te Luik en rechten van een lokale heer: Gerard van Eykelberge alias Boyfas. Deze cijnshoven die in de loop van de 12^{de} eeuw flink uitgebreid werden door gronduitgiften aan de laten, vormden de opvolgers van het hof van de bisschop van Luik. De relatie met de heer van het hof was in 1331 zakelijker geworden en de deelnemers aan het hof (de laten) betaalden nu een jaarcijns als vergoeding voor het gebruik van hun landbouwgrond aan hun respectievelijke heren (zie boven). Zoals gebruikelijk maakte de wildernis (de vroente) ook deel uit van de uitbating van een hof. Dat was in Bergeijk niet anders. Na het uiteenvallen van het hof van Bergeijk in de bovengenoemde cijnshoven, bleef men het gebruik van de wildernis aan de laten toestaan, nu tegen een jaarlijkse betaling (cijns). Hierbij zien we dat alle laten c.q. cijnsmannen een evenredig aandeel hebben in de “gemeine weide”. Dit zien we uit het voorbeeld van het dorp Lith. Op 12 oktober 1359 vergaderen de burens van Lith en geven aan twee kapittelheren (van Sint Lambertus te Luik) toestemming om hun gemeint (“communitates sive warescapia”) in cijns te verdelen. Hierbij wordt een kenmerkend onderdeel vermeld, het “servicia villa de Litte”, waaraan we de middeleeuwse oorsprong van het domein nog herkennen (de gemeint wordt geprivatiseerd onder voorwaarden, zie Bormans & Schoolmeesters 1900, IV, p.299. Zie ook p.310-306, waar alle geburen van Lith worden opgenoemd.). We concluderen dat de oorkonde van 1331 een reeds bestaand gebruik van de gemeint vastlegde. Uit de oorkonde blijkt dat de wildernis werd gebruikt voor het weiden van vee. Echter ook ander gebruik ervan was toegestaan, zoals het maaien en plaggen van heide en het steken van turf in de vennen.

Hoe komt het nu tot het uitgeven van de wildernis door de hertog van Brabant, terwijl deze in Bergeijk geen hofheer was? Om een lang verhaal kort te maken. De hertog had in de tweede helft van de 13^{de} eeuw grote delen van de wildernis in Bergeijk tot zijn eigendom verklaard en had hiervan gedurende de 13^{de} eeuw reeds grote delen in cijns uitgegeven aan “vrije” mannen die zich van het hof hadden vrijgemaakt en aan kolonisten die van elders kwamen. Deze wildernissen lagen over het algemeen in de periferie van de wildernis van het hofgebied van Bergeijk (daarbij zijn Borkel en Weebosch belangrijke centra). Vermoedelijk is de hertog bij het omschrijven van de grenzen van de gemeint uitgegaan van de oude hofgrenzen van Bergeijk. Dit hof omvatte dus waarschijnlijk het gehele grondgebied binnen de (grens)palen die in de oorkonde worden beschreven. Het bovenstaande valt indirect af te leiden uit latere bronnen en ook uit de oorkonde zelf. Dat laatste blijkt al uit het bovenstaande regest: van de wildernis in Bergeijk en Westerhoven, die de hertog uitgeeft, worden de allodiale goederen en rechten en rechtspraak van andere heren binnen de genoemde grenspalen uitgesloten: ze horen er niet bij. Het is al merkwaardig dat in de oorkonde de mannen in Riethoven niet worden genoemd, terwijl dit dorp wel geheel binnen de palen van de bovengenoemde gemeint lag. Natuurlijk moet ook Luyksgestel (en zijn rechtspraak) worden uitgesloten, want dit in handen van Luik bleef (het lag eveneens binnen de palen van de gemeint van Eyck en Westerhoven). Uitgesloten wordt ook de rechtspraak van het hof van Bergeijk.² Welnu, uit een latere bron blijkt dat delen van de gemeint van Riethoven niet in het bezit geweest kunnen zijn van hertog.

Een ordonnantie op 10 mei 1462 stelde de gemeinten Berkt, Waalwijk en Schadewijk onder het bewind van de rentmeester van de hertog, tenzij de geburen alsnog hun gebruiksrechten komen

² In dit “hof Bergeijk” waren naast Bergeijk ook Westerhoven, Riethoven, Luyksgestel, Borkel en Schaft en Dommelen begrepen.

bewijzen te Brussel. De geburen van de Berkt, Waalwijk en Schadewijk konden echter op de bovengenoemde ordonnantie geen bewijs leveren dat zij hun voorraad (gemeint) van de hertog hadden verkregen. Ze hadden hun wildernis binnen de bovengenoemde palen van Bergeijk en Eersel liggen en konden hiervoor kennelijk niet de uitgiftebrieven van 1326 resp. 1331 van de hertog benutten³. Hieruit mag geconcludeerd worden dat de hertog deze gebieden in 1331 niet bezat en deze dus ook niet in cijns kon uitgeven.

Er zijn nog andere aanwijzingen dat het gebied binnen de palen van 1331 niet geheel van de hertog was. De eerste aanwijzing betreft een afgelegen stuk wildernis aan de grens met Postel dat de abdij van Thorn in 1268 voor een pond was, te betalen op Sint Maarten, aan het klooster van Postel schenkt.⁴ Een tweede aanwijzing: op 15 september 1293 geeft de hertog een jaarcijns van 20 solidii die hij bezat bij Bergte (De Berkt) in Ekerberghe (Bergeijk), terug aan de abdij van Thorn, behalve echter het recht dat hij heeft en dusver heeft gehad in de voornoemde parochie van Ekerberghe (Bergeijk).⁵ Het betreft hier een jaarrente die waarschijnlijk een meer algemeen karakter had, vermoedelijk een gebuercijns waarover de hertog een conflict had met de abdij.⁶ Vermoed kan worden dat het ging om de voorraad (deel van de gemeint) van de Berkt die de hertog tot zijn bezit had verklaard. De abdij kreeg de jaarrente terug, maar de hertog behield de rechten ervan (zie Camps 1979 nr 500 p.607-608; zie ook Vangheluwe 2009 p.77). Uit de bovengenoemde ordonnantie van 1462 blijken de geburen van de Berkt geen officiële bewijzen te kunnen voorleggen over hun gebruiksrecht van deze voorraad (van Thorn). Bij gebrek aan op schrift gestelde rechten van Thorn zouden ze opnieuw - nu aan de hertog - voor die rechten moeten gaan betalen (zoals ook elders, bijvoorbeeld te Lith dreigde te gebeuren).

De derde aanwijzing dat de wildernis oorspronkelijk toebehoorde aan de heer van het hof van Bergeijk (dus onderdeel was van een domaniaal hof = domein buiten de hertog om) is een vermelding in 1340 van een gebuercijns van Eyk als "ex parte de Boyfaes waer" dat we vertalen als "een deel van de gemeint van Boyfas".⁷ De naam doet vermoeden dat het voorheen eigendom was van de lokale heer Henrik Boyfas zoon van Gerard de Eyke genoemd van Hove (familie van Eykelberge, zie F.C. Theuws, 1989, pp.97-217). Gezien zijn rechten op de kerk, de keurmede en hoofdcijnzen kunnen zijn bezittingen in Bergeijk tot de kern van het hofdomein gehouden worden.⁸ De tekst "Boyfaes waer", interpreteren we als "waar(schap) van Boyfas", in latijnse documenten soms vermeld als "wariscapi" (zoals te Lith), hetgeen synoniem is met gemeint.⁹ Het bijbehorende

³ De uitgifte van de gemeint van Eersel was in 1326 (zie Enklaar). Hier vielen ook delen van de gemeint onder die door de Berkt en Weebosch werde gebruikt.

⁴ Melssen 1988 p.72-75; zie ook Vangheluwe 2009 p.60-62.

⁵ Camps 1979 nr 500 p.607-8 (1293).

⁶ Een gebuercijns is een cijns die betaald werd door de geburen. De geburen zijn de inwoners van een gehucht of buurtschap, die samen rechten hebben in een deel van de gemeint.

⁷ ARAB Chambres des Comptes nr 45038 (1340) fol 52.

⁸ De keurmede is de verplichte betaling van een erfdeel aan de heer van het hof: het is een van de oude gebruiken van een (vroon)hof die zijn blijven voortbestaan.

⁹ Zie de bovengenoemde de verdeling in 1359 van de gemeint van Lith waar een aantal malen staat: "communitates sive warescapia". Waarschap duidde mogelijk op het recht van deelname aan de "waar" of gemeint; al voordat de inwoners van Veghel in 1310 de uitgiftebrief van hun gemeint van de hertog kregen, betaalden ze een cijns aan de hertog voor het recht van 'weerschap', zie Van Asseldonk 2002 par.10.1 (p.160). In 1457, "juxta wariscapium sive commutatam de Oesterwijck", volgens F.W. Smulders een gewaarborgd recht op de gemeint zie: Smulders 1961 p.14; In Gelderland hadden de horigen op een domein elk een gelijk aandeel in de "waar", de zogeheten "waardeel". Zie hiervoor De Monté Ver Loren 1939, "gewaarde erven" p.18, 87-88, "waardeel", p.101 als deel van de wildernis. Mogelijk verwant met het Franse waréchaix, terres vagues (zie Mertens 1982 p.115) en zie ook Paul Errera, *Les Waréchaix, étude des droits foncier ancien*, Bruxelles, 1894 (Extrait des *Annales de la société d'archéologie de Bruxelles*) en bespreking van de studie door Paul Fournier: Au xiiie siècle et plus tard les waréchaix sont des terres vagues bruyères ou broussailles, "sur lesquelles, dans la plupart des cas, la collectivité des habitants d'une localité exerce les divers droits que comporte la nature du

gebruiksrecht, waarvoor dezelfde benaming werd gebruikt als te Lith, is vermoedelijk afkomstig van het oude hof van Bergeijk. De gemeint van Boyfas (hoewel niet genoemd bij de overdracht) zou een belangrijk onderdeel geweest kunnen zijn van de wildernis van het hof van Bergeijk, omdat de gebuurcijs van Eyk (van 10 sterlingos) aan de hertog hier slechts een deel van was. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat zij de gehele gemeint van het hof van Bergeijk omvatte. Uit het feit dat over (delen van) deze wildernis cijs aan de hertog moest worden betaald, kan men concluderen dat Henrik Boyfas deze wildernis reeds eerder aan de hertog had verkocht of gegeven.

Bij het benoemen van de grenspalen is er sprake van meerdere “palen” bij Wailwyc (Walik c.q. Waalwijk) “staande boven de Oude gracht”. Een van deze (grens)palen wordt, bij de uitgifte in 1326 van de Grote Aard aan de inwoners van Eersel, Broek, Berkt en Weebosch, de paal bij *Kwadewas* genoemd.¹⁰ Uit een studie van veldnamen in Eersel blijkt dat deze in het gehucht Stoclo (Stokkelen) aan de grens met de Boevenheuvel lag, waar de weg naar de Boevenheuvel (de Oude Dijk) het riviertje de Run oversteekt. Een “graaf” (=dijk) bij Waalwijk diende als de grensscheiding tussen het graafschap Loon en het hertogdom Brabant. (D. Vangheluwe, 2010, ‘Bergeijk een tweeheerlijkheid? (1285-1469)’, *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jrg 89 nr 4, pp.289-338). Met de aanduiding “graaf” of gracht in die tijd bedoelde men een dijk (deze ontstond bij het uitgraven van een gracht). Van de bovengenoemde oude “dijk”, die tussen Eersel en Waalwijk lag, zijn tot op heden geen sporen teruggevonden. We hebben dus geen idee waar deze “dijk”, precies gelopen moet hebben, maar resten ervan zijn misschien nog te herkennen in het landschap. We verwijzen voor de andere palen naar een tweede publicaties hierover. (D Vangheluwe, e.a., 2009, Bergeijk in Kaart , hst. Gemeintsgrenzen en Gemeentgrenzen, p.59-97 en: D. Vangheluwe, 2010, ‘Bergeijk een tweeheerlijkheid? (1285-1469)’, *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jrg 89 nr 4, pp.289-338).

Lezers van deze tekst die mogelijk ideeën hebben waar de bovengenoemde dijk bij Waalwijk liep, kunnen dit doorgeven aan het correspondentieadres van de site.

D. Vangheluwe, 10 febr 2012.

Literatuur.

H.P.H. Camps, 1979, “Oorkondenboek van Noord-brabant tot 1312”, delen I en II.

D. Th. Enklaar, 1941, Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen, Utrecht, op p.24-25.

F.C. Theuws, ‘Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350’, in: A. Verhoeven, e.a (red.), *Het Kempenproject 3 – De middeleeuwen centraal*. Stichting Brabants Heem, Waalre, 1989, pp.97-217.

Afkortingen.

ARAB= Algemeen RijksArchief Brussel.

terrain”. Ainsi entendue, cette forme waréchaix procède d’une forme tudesque *warschap* ou *waerschap*, dont le radical, *wer* ou *ware*, signifie la participation à la marque, c’est-à-dire à la terrain commune; ainsi warscap s’applique tres bien à l’ensemble de cette terre commune ou des lots qui la constitue.

¹⁰ BHIC, Leen en Tolkamer nr 293, zie ook Enklaar. De gehuchten Broek Berkt en Weebosch namen deel aan de gemeint van Eersel, *de Grote Aard* geheten.